

A VÁRADI REGESTRUM HÁROM HELYNEVE

K. FÁBIÁN ILONA

1. A névtan helye a társadalomtudományokban nem minden vitán fölüli kérdés volt. Kemény szakmai pengeváltások és komoly nyelvészeti viták zajlottak (Fabó 1979, Hajdú 1979, Rácz 1979, Bachát 1979 stb.) a szakterület nyelvészetben elfoglalt helyéről (η 1979 stb.), ezen kívül a terminus technikusokról (Hajdú 1979: 18–28, Mészárosné 1980: 58–59, Ördög 1980: 56–58). Ma már a névtan olyan elismert diszciplína nyelvtörténeti, leíró grammatikai, néplélektani, történeti stb. tudományterületek határán, amely mindegyik – föl sem sorolandó – szakterülethez ezer ággal kapcsolódik. Ezen ágak egyike a történeti névtan, amely például a szórványemlékek földolgozásával is hozzájárulhat az ezer ág megrajzolásához.

2. A *Váradi Regestrum* korai szórványemlékeink egyik legfontosabbika. Az 1208–1235 közti időből 389 jogeset leírását tartalmazó, sajnos csak 1550. évi kiadásból ismert nyelvemlékünkben lokalizációm és számításaim szerint 703 helynév és (becslés alapján) mintegy 2500 személynév van. Az 1550. évi ősnymtatvány (RMNy. 87) fototyp kiadása Karácsonyi János és Borovszky Samu (1903) nevéhez fűződik, magam a *VárReg.* szövegét e kiadásból használtam. Ugyancsak ők végezték el többnyire keltezetlen dokumentumok időhöz kötését is a jelzett (1208–1235) időhatárok között. Szórványemlékünknek sem monografikus feldolgozása nincs, sem valamilyen átfogó vizsgálatban nem részesült. Én arra vállalkoztam, hogy a nyelvemlék általam 703-nak számolt helynevét beható vizsgálatnak vetem alá lokalizációs, etimológiai, hangtörténeti és ortográfiai szempontok szerint. Az alábbiakban a teljes névanyag birtokában e munkából teszek közzé három szócikket, amelyeket az kapcsol együvé, hogy mindegyikben – önálló szón vagy összetételben – -s képző található. A szócikk előtti szám az alfabetikus sorrendbe állított 703 helynév közül a 6., 11. és a 16. számút jelenti.

3. Az -s képző alapnyelvi eredetű, kicsinyítő és nomen possessoris jelentése elsődleges, de gyűjtőnévképző értéke is gyakori. A korai ómagyar kornak egyik legproduktívabb formánsa (Szegefi 1991: 206, 245), de az alapszó jelentésének kisugárzása miatti sokféleség jellemzi a képzett szó jelentésének sokféleségét, s valószínűen ez az oka annak, hogy a véghangzó-kötőhangzó nyelvállásbeli állapota is színes lehetett, főleg ha figyelembe vesszük az ómagyar kor magánhangzós tendenciáit: a nyíltabbá válást és mellette a záródással együttjáró tövéghangzó-lekopást. Ha a névszó teljes töve záródó tendenciát mutat is, a véghangzó-kötőhangzó nyelvállásfokbeli különb-

ségeit tapasztaljuk, de a töre jellemző véghangzó a korai ómagyar korban tetten érhető éppen az *-s* nomen possessi képző előtt (alsó és középső nyelvállásfokon) (Benkő 1980: 130).

6. 1229/1550: *Agosholm* [határrésznév] (358). A VárReg.-ben igen ritkán előforduló határjárásban szerepel. A középkorban az egyes birtokok határjeleül gyakran választottak természetes határpontokat, felszíni terepalakzatokat. További adatait nem ismerem, a helynév a Kolozs megyei *Vista* (ma: *Magyarvista* ~ *Vistea*, Románia) határában szerepel.

A helynév az *ág* és a *halom* szavak összetételéből alakult. *Ág* szavunk vitatott eredetű, felmerült ugor és finnugor eredeztetése. A szó *-s* képzős (nomen possessoris) alakjára az első adat 1141–61: ? *Agus* személynév (TESz. I: 100). Az *-s* képző előtti magánhangzó nyelvállását befolyásoló tényezők sokfélesége miatt itt arra utalnék, hogy sok esetben, főleg latin szöveggörnyezetben a zárt *u* a latin nyelv hatását mutathatja (Benkő 1980: 103), de lehet a szó abszolút tövére nem jellemző véghangzóállapotról is beszélni (de vö. *Urmus* hn., Györffy 1963: 796); tehát a záródó (és fokozatosan eltűnő) tövéghangzó toldalék előtti megjelenése is lehet az *u* hang (HB. *halalut*). Ehhez képest a VárReg. *Agosholm* adatának *Agos-* tagja már nyiltabbá vált állapotot tükröz. További meggondolandó lehetőség, hogy a XII. század eleji alakok magánhangzóiról más vélemények is vannak, mint az egyértelmű „betűhű” kiejtés (D. Bartha 1964: 23, 31 és Benkő 1980: 89–121). A magánhangzó-jelölési ingadozások összetett problematikáját nem ismer-tethetem, de meggyőzőnek tartom D. Bartha Katalin alapos velárishang-rendszer-elemzését (1964: 24–27), s ennek alapján az *Agus* személynév *Ágos* olvasatát tartom helyesnek, az *Agos* alak *o* betűje inkább *a* hangot jelöl. Halom szavunk szláv eredetű (őe. szl. *chъlmъ*, Kniezsa 1974, I: 210–211). A TA. adata birtokos személyjeles *holma* alakú. Nominativusban álló régi alakjaiban tövégi magánhangzó szerepel: 1075/+1124/+1217: *Melinhalmu* (Györffy szerk. 1992, I: 217); 1210 k./XIII. sz.: *Saturholmu* (Silagi 1991: 15). Ezek a tövéghangzók a mássalhangzó-torlódásos alakok esetében még a XIII. században is megmaradhattak, de inkább csak félhang jellegűek voltak, tehát kiejtésük: *holm^u* (Bárczi 1951: 51 és 75–80). Ezekhez képest a VárReg. *-holm* adata véghangzó nélküli, de mássalhangzó-torlódásos. Egyébként a XIII. század végéig ingadozva jelennek meg ilyen alakok: 1268 v. 1269/1282: *Feketew-*

holum; 1269: *Hulum*; 1213/1550: *Vtholm* (VárReg. 152); 1193: *cenholm* 'szénhalom', *hyges holm* (Mikos 1935: 252).

A szóösszetétel valószínű jelentése olyan domb, halom, amelyen valamilyen ág volt; esetleg gyűjtőnévképzős értelemben is elképzelhető az első tag jelentése (vö. Bárczi 1951: 157: *uluues*). Amennyiben az *Agos-* előtag személynévi eredetű jellegét feltételezzük, akkor jelöletlen birtokos jelzős összetételről van szó, amely a névben (vö. TESZ. I: 100.) megnevezett személyről, illetve a tulajdonáról elnevezett helyet jelöli meg ('Ágoston halma'). Ennek ellene szól, hogy az ide sorolható korai személynevek *-us* végződésűek: 1202–3/1500 k.: *Agus*; 1138/1329: *Ogus*; 1138/1329: *Vgus* (Fehértói 1983, 26, 257, 316). Ezek a személynevek hasonló nyelvválású (zárt magánhangzós) teljes tövel kerültek volna át a helynévbe is. Jogosult tehát föltennünk a *-s* képzős köznévi előtagot.

A korai ómagyar kor földrajzi nevei gyakran szóösszetételek, ezek közül a minőség- és a birtokos jelzős szerkezetek száma különösen magas (Zelliger 1991: 540–542), és igen jelentős az *-s* képzős előtagúak száma.

Kiejtése: *Ágosholm* ~ *Ágasholm* ~ *Ágashalm*.

11. 1214/1550: *Angyolus* (*praedium*) (317.). További adata: 1477: *Angyalos* (Csánki 1890, I. 470). Ma: *Angyalos* (Szatmár m.) ~ *Anghelus* (Románia).

A helynévben a latin *angelus* 'angyal' szó van, de lehet a latin eredetű, szláv közvetítéssel hozzánk került magyar *angyal* szó *-s* képzős változata. (Az *-s* képzős alakokra 1. és 6. számú szócikket.) Mindenesetre a TESz. (I. 155.) szerint a magyar szó alakváltozatai közül számos *-us*, *-os* végű tulajdonnév a latin nominativusi alaknak felel meg. Az *angyal* köznévi a magyar nyelvemlékekben a HB.-tól kezdve (HB. *angelcut* és *archangelt*) gyakran előfordul. Mind a HB. idézett adatai, mind a VárReg. személynevei a hangrendi illeszkedés előtti alakot mutatják. A VárReg.-ban összesen három személynévi adat szerepel: 1213/1550: *Angelus* (253.); 1215/1550: *Angelus* (179.); 1215/1550: *Angelo* (abl.) (277.). Meg kell jegyeznem, hogy a palatális magánhangzók előtt álló *g* legtöbbször gy hangértékű (Kniezsa 1928: 261). Maksai Ferenc (1940: 109) egyenesen arra gondolt, hogy a VárReg. egyik *Angelus* személye talán éppen a VárReg. *Angyolus* *praedium*-ának névadója volt, mindenesetre a helynevet a latin eredetű magyar keresztnévből magyarázza. Maksai felvetésének ellene mond, hogy a VárReg. sze-

mélynevei kivétel nélkül vegyes hangrendűek, míg *Angyolus* helyneve már illeszkedésemény alak. Ebből esetleg az is következhet, hogy a helynév nem a latin *angelus* 'angyal' közszo átvétele, hanem a mai magyar angyal szó -s képzős korai alakja.

Ennek ellenére elképzelhető, hogy az *Angyolus* alak személynévi eredetű, bár ez a személynév is felveti némileg (miként a helynév is) a jelentésbeli motivációt, hogy ti. az illető neve, akiről a helynév kapta nevét, milyen jelentésű -s képzős alak. Különösen feltűnő, hogy az egyik VárReg.-beli személynévi adat szabályos latin ablativusi formában szerepel (*Angelo*), ami az *Angelus* személynév latinossá jellegére utal. Az *Angyolus* alak viszont csupán az -us alapján nem biztosan a latinossá személynévi sorba illik, inkább már jövevényszó jellegű, -s képzős (esetleg személynévi) eredetű adatnak nevezhető, amely a helynév névadási indítéka lett.

A latin *angelus* szó g hangja a szlávban palatalizálódott: szerbhorvát Kaj: *ândjel*; cseh: *anděl* TESZ. I. 155.). Ezt vette át a magyar angyal *angyol* alakban. Ez utóbbi alakot a VárReg. helynévén kívül a KTSz. *angol[u]cnoc* formája is mutatja. Míg azonban a KTSz. írásképe a palatalizációt nem jelöli, a VárReg. *Angyolus* helyneve egyértelműen tükrözi azt. „Ez a jelölés ebben az időben általában még csak szórványos”, véli Kniezsa (1952: 34). A palatalizáltság jelölésére való törekvés a *ty* értékű *gy* jelben, az *ly* jelben, a korabeli „többi oklevél” jelei sorában *gi*, *ni*, *li* formájában is megjelenik (uo. 37), ami mutatja, hogy a VárReg. *gy* betűit nem kell föltétlenül a „kiadás rovására írni”, mint Kniezsa gondolta (uo. 34). Az *Angyolus* magánhangzóit illetően a kiéjtésnél zártabb írásmódot is feltételezhetünk.

Kiejtése: *Angyolus* ~ *Angyalos*.

16. 1220/1550: *Arpas* (falu) (20). További adatai: 1222 [c: 1224]: *Arpas* (Györffy 1987: 578); 1409: *Arpas* (Csánki 1890: 544). Ma: *Árpás* (Sopron m., illetve Kisárpás pusztája Győr m.).

A magyar *árpa* főnév -s képzős származéka (Kiss 1980, I: 117). A középkorban a szolgáltatók gyakran adóztak árpából előállított sörrel, így a megnevezés az árpára mint termesztett növényre vonatkozik. *Árpa* szavunk ótörök eredetű (TESZ. I: 180). Az ótörök alapszó magánhangzóhosszúságát nem jelöli a TESZ., tehát mindkét magánhangzó esetében másodlagos nyúlásról lehet szó. Az illabiális *á* vitája hosszú múltra tekint vissza (Bárczi 1958: 25–28, 54–58, Benkő 1980: 108 és 111). A török megnyúlt *á*-k sohasem fordulnak elő *o*-val írva, csak kivételesen

fejlődik *o*-vá (Bárczi 1958, 65). Az *á*-k megnyúlása a XIII. századig lejátszódik, és biztos lehet, hogy ez esetben a szókezdő hosszú *á* hangsúly hatására jön létre, illetőleg az *r* nyújtó hatása is közrejátszott az első szótagbeli *á* kvantitásának alakulásában. Az abszolút szótőnek *a*-ra és illabiális *á*-ra végződő szavak toldalékolásakor „rendszerkényszer” jellegű tőtani viselkedése miatt hosszú *á*-val kell számolnunk, főleg a jövevényszavak esetében (Benkő 1980: 108).

Az *Arpas* jelentése a középkori szolgáltatásra vagy termesztett növényre vonatkozik; a dilemma eldöntése a szövegösszefüggésből nem derül ki (feltételezhetően a két indíték szorosan összefügg ebben a korban).

Kiejtése: *Árpás*.

4. Az itt látható három *-s* képzős alak mutatja, hogy a hangtestek tövéghangzói különbözőek (*o*, *u*, *a* [á]) a képző előtt, s ez további elemzéseket igényel. Az összes *-s* képzős helynév végső elemzése csak a 703 helynév teljes készletének birtokában következhet. A következő kérdések várnak válaszra: 1. milyen leíró grammatikai jelentésűek a képzők; 2. milyen minőségű tövéghangzók előzik meg a képzőket; 3. összefügg-e a tövéghangzó kvalitása és kvantitása a szó tövének jellegével (jövevényszó-e, mikori átvétel stb.), illetve hogyan függ össze a képző jelentésével; 4. az is befolyásolja a kérdést, mikor kapta a képzőt a szó; a képző előtti fonéma hogyan kapcsolódik az ún. kötőhangzóvitához (Rácz 1990, 133–137).

IRODALOM

- η 1979: A ragadványnevek problematikája, *Névtani Értesítő* 2 (Budapest, ELTE), 6–16.
- Bachát László 1979: Hozzászólás a névtudomány műszavai című cikkhez, *Névtani Értesítő* 2 (Budapest, ELTE), 31–33.
- Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1964: *Tővégi magánhangzóink a XVI. század közepéig* = *Nyelvtudományi Értekezések* 42, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Csánki Dezső 1890, 1894, 1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I, II, V, Budapest, MTA.

- Fabó Kinga 1979a: A névtan helye a társadalomtudományok között, *Névtani Értesítő* 2, 3–6.
- Fehértói Katalin 1983: *Árpád-kori kis személynévtár*, Budapest, Akadémiai.
- Györffy György 1963–1987: *Árpád-kori történelmi földrajz I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Györffy György szerk. 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima*, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Mihály 1979: A magyar névtudomány műszavai, *Névtani Értesítő* 2, 18–28.
- HB. = Halotti Beszéd és Könyörgés, 1192–1195 között. Betűhív közlése: Jakubovich Emil–Pais Dezső szerk. 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia, 69–70.
- Karácsonyi János–Borovszky Samu 1903: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.
- Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1928: A magyar helyesírás története a tatárjárásig, *Magyar Nyelv* 24, 188–197, 257–265, 318–327.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1974: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*, Budapest, Akadémiai.
- KTSz. = A Königsbergi Töredék Szalagjai, 1350 körül. Betűhív közlése: Jakubovich Emil–Pais Dezső szerk. 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia, 184–6.
- Maksai Ferenc 1940: *A középkori Szatmár megye*, Budapest, MTA.
- Mészárosné Varga Mária 1980: Hozzászólás „A magyar névtudományi műszavai” című cikkhez, *Névtani Értesítő* 3, 58–59.
- Mikos József 1935: A fehérvári keresztések 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék, *Magyar Nyelv* 31, 152–167, 243–258, 288–309.
- Ördög Ferenc 1980: Néhány megjegyzés a névtudomány műszavaihoz, *Névtani Értesítő* 3, 56–58.
- Rácz Endre 1979: Nyelvészeti terminológiai megjegyzések, *Névtani Értesítő* 2, 28–31.
- Rácz Endre 1990: Megjegyzések az úgynevezett kötőhangzóvitához, *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 3 (Budapest, ELTE), 133–137.
- Silagi, Gabriel 1991: *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, Sigmaringen.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 188–258.
- TA. = A tihanyi apátság alapítólevele, 1055. Betűhív közlése: Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai, 8–12.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976, szerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Zelliger Erzsébet 1991: A szóösszetétel, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 523–552.

DREI ORTSNAMEN AUS „REGESTRUM VON VÁRAD” (1208–1235)

ILONA K. FÁBIÁN

Mein größerer Aufsatz beschäftigt sich mit den – von A bis C anlautenden – Ortsnamen aus „Regestrum von Várad”.

In dieser Studie werden drei Angaben (1229/1550: *Agosholm* [358], 1214/1550: *Angyolus* [317]; 1220/1550: *Arpas* [20]) aus den von mir gesammelten 703 Ortsnamen untersucht, die mit einem eigenschaftswörtlichen *-s*-Suffix versehen sind. Die geplante Arbeit wird alle 703 Namen umfassen (ich habe schon die gesamten Daten aus dem Sprachdenkmal). Diesen drei Daten nach ist das Problem: 1. wie sind die Schlußvokale vor dem *-s* Suffix (*o*, *u*, *a* [*á*]); 2. warum stehen sie in verschiedenen Formen. Der Aufsatz vermutet, daß der Zustand des Vokallauts vor dem Suffix von dem ursprünglichen Schlußvokal und von der sprachhistorischen Epoche, in der die ungarische Sprache das Wort von einem anderen Volk übernahm, abhängt. Es ist noch problematisch, welche Rolle der Zustand des Stammes und des Suffixes in der Qualität des Schlußvokals spielt.